

Inkeri Jaakkola

***Pertti Sutinen suomalaisen
viulunsoiton kehittäjänä***

- *Musiikin tohtori Inkeri Jaakkola (inkeri.jaakkola@uniarts.fi) työskentelee musiikkiteorian ja säveltäjäopetuksen opettajana Lahden konservatoriossa ja Taideyliopiston Sibelius-Akatemiassa. Tutkijana Jaakkola on suuntautunut musiikkianalyysiin, ja hänen kiinnostuksensa kohdistuu erityisesti useiden tieteen- ja taiteenalojen näkökulmia yhdistävään tutkimukseen.*

Pertti Sutinen, a remarkable Finnish violin pedagogue

Pertti Sutinen (1944–2019) was a violinist and a violin pedagogue who had a great impact on the standard of violin performance as well as on the pedagogy of violin performance in Finland. He started his musical career in 1966 as the concertmaster of the Oulu City Orchestra. Alongside his work in the orchestra, he continued his studies in violin performance and violin pedagogy as a student and teaching assistant of Tatjana Pogoževa (1912–1980), a Muscovite who visited Oulu during the years 1967–1975. While studying with Pogoževa Pertti Sutinen adapted thoroughly the principles and methodology of the modern Russian violin school, which he applied during his long career as a violin teacher and lecturer of violin pedagogy at the Lahti Conservatory (1980–2019) and at the Lahti University of Applied Sciences (1999–2008). Sutinen also worked as a part-time teacher at the Sibelius Academy (1989–2001).

Pertti Sutinen preferred to teach his students from the earliest elementary stage until the completion of the professional studies. The keystones of Sutinen's pedagogy were his deep understanding of children's psychomotor and cognitive development, his systematic work on the pupils' technical skills as well as the progressive study repertoire with strict scale system, traditional etude collections and pedagogical musical works. Sutinen published several volumes of his scale system which is widely used in Finland. In the years 1987–1992 Sutinen worked in co-operation with Pavel Vernikov, Zinaida Gilels and Ilja Grubert at the Kuhmo Violin School, supervising his students Elina Vähälä, Satu Vänskä, Maaria Leino and Taija Angervo. In 2019 the Finnish Cultural Foundation awarded Pertti Sutinen the Elias Lönnrot medal as an acknowledgement of his career as a significant promoter of violin performance in Finland.

Pertti Sutinen suomalaisen viulunsoiton kehittäjänä

Inkeri Jaakkola
.....

Johdanto

Eletään 1980-luvun alkuvuosia. Lahden konservatorion kahdeksannen kerroksen luokassa viulunsoiton pedagogiikan opiskelijat ja opettaja Pertti Sutinen aloittelevat työskentelyä leppoisasti kuulumisia vaihtaen. Keskustelu kääntyy edellisillan konserttiin, jossa nuori solisti esitti näytävän elein viulukirjallisuuden taiturikappaleita. Me opiskelijat pohdiskelemme ohjelman vaativuutta, viulistin rohkeaa esiintymistä ja omien taitojemme rajoja. Pertin arvio on lahjomaton: ”Hiekkaa yleisön silmille!” Kokenut pedagogi näki ja kuuli soitosta, että perustekniikan oppimisessa oli oikaistu. Jousitekniikan puutteiden vuoksi viulun sointi rikkoutui erityisesti akordeissa, nopeat juokset puuroutuivat, ja hermostunut, pakonomainen vibrato kieli liiallisesta lihasjännityksestä.

Kommentti ilmentää Pertti Sutisen pedagogiikan keskeistä periaatetta: viulistin ammattitaidon perusta on pitkäjänteinen, suunnitelmallisesti etenevä soittotekniikan opiskelu. Esitettävä ohjelmisto valitaan siten, että kappaleissa tarvittava jousi- ja sormitekniikka on jo asteikkosoitossa ja erillisissä harjoituksissa hiottu kuntoon. Esittäessä nuori soittaja ei silloin kamppaile osaamisensa ääri rajoilla, vaan voi keskittyä musiikin tulkitintaan. Näin vältetään myös vääränlaiset lihasjännitykset ja asentovirheet, jotka pahimmillaan voisivat johtaa pysyviin kudos- ja hermovaurioihin.

Tässä artikkelissa kuvaan Pertti Sutisen toimintaa ja pedagogiikkaa lähteiden valossa, mutta myös henkilökohtaisiin muistoihin ja muistiinpanoihin perustuen.¹ Opiskelin viulunsoiton pedagogiikkaa Pertti Sutisen oppilaana vuosien 1981–1985 ajan. Opintoihin kuului pedagogisten luentojen lisäksi Pertin opetuksen viikoittainen seuraaminen. Sittenmin

¹ Tämä artikkeli perustuu kirjoittajan aiempaan tekstiin Päijät-Hämeen tutkimusseuran julkaisussa (Jaakkola 2020).

työskentelimme kollegoina Lahden konservatoriossa aina Pertin yllättävään menehtymiseen asti.

Pertti Sutinen oli tärkeä toimija Päijät-Hämeen maakunnassa, mutta hänen elämäntyönsä oli merkittävä myös valtakunnallisesti. Pertin opettajan uran keskeisin vaihe osui 1900-luvun viimeisiin vuosikymmeniin, jotka olivat musiikkioppilaitostoiminnan kehittymisen aikaa. Tuolloin pyrittiin yhdenmukaistamaan soitonopetuksen käytäntöjä sekä luomaan yhteismitalliset oppimistavoitteet kaikkiin valtionapua nauttiviin musiikkioppilaitoksiin. Pertin pedagoginen näkemys sopi tähän koulutuspoliittiseen toimintaympäristöön hyvin, ja hän pääsi toteuttamaan periaatteidensa mukaista, alkeisopintojen merkitystä ja opetuksen systemaattista etenemistä korostavaa pedagogiikkaa lasten ja nuorten parissa. Kun 1990-luvun loppupuolella Suomeen luotiin ammattikorkeakoulujärjestelmä ja soitonopettajien koulutus siirtyi konservatorioista ammattikorkeakouluihin, Pertin työ painottui tulevien opettajien kouluttamiseen. Artikkelin seuraavissa kappaleissa kerron ensin Pertti Sutisen elämästä ja toiminnasta, selvitän sen jälkeen hänen pedagogisia periaatteitaan ja lopuksi kuvaan häntä opettajien kouluttajana.

Pertti Sutisen elämä ja toiminta

Pertti Sutinen (1944–2019) aloitti viulunsoiton opinnot syntymäkaupungissaan Kuopiossa. Irma Sutisen (2020) mukaan Pertti ilmeisesti oli perinyt musikaalisuutensa äidiltään Irja Vartiainen-Sutiselta, jonka sukuun kuuluu paljon soittajia ja laulajia. Äidin veli, sellisti Tauno Vartiainen, opetti ensimmäiset vuodet soittoa sekä Pertille että hänen serkuilleen Timo ja Seppo Vartiaiselle. Timo Vartiaisesta tuli am-

Kuva 1. Pertti Sutinen. Kuvalähde: Lahden konservatorion kuva-arkisto.

mattiviulisti ja sellisti Seppo Vartiainen toimi pitkään Joensuun konservatorion rehtorina. Nuoruusvuosistaan Pertti Sutinen kertoi: ”Kun olin 13- tai 14-vuotias kuuntelin serkkuni kanssa ensi kertaa kelanauhurilta (v. 1957–58) Mendelssohnin viulukonserttoa David Oistrahin soittamana. Muistan kuinka istuimme lattialla lumoutuneena ja kelasimme aina alkuun. 1972 pääsin vihdoon kuuntelemaan David Oistrahia Helsingin Kulttuuritalolle YYA konserttiin, jonka tunnelmat ovat edelleen elävänä mielessäni. Se valoisuus, lämpimyyden, ja sydämellisyys, joka kuului hänen soitostaan oli ainutkertaista.” (Ks. Willock 2012).

Irma Sutisen (2020) mukaan Pertti Sutinen hakeutui vuonna 1963 Jyväskylän kasvatusopilliseen korkeakouluun valmistuakseen kansakoulunopettajan ammattiin. Kolmivuotisten opintojen aikana hän jatkoi viulunsoiton opiskelua Olavi Pällin ohjauksessa. Pertti soitti myös Jyväskylän kaupunginorkesterissa, ja orkesterin kapellimestari Ahti Karjalainen kannusti häntä kehittämään itseään muusikkona. Kansakoulunopettajan työtä Pertti ehti tehdä vain puoli vuotta ennen kuin tuli valituksi Oulun kaupunginorkesteriin ensiviulun soittajaksi ja myöhemmin konserttimestariksi. Orkesterityön ohella Pertti Sutinen opetti tuntiopettajana Oulun musiikkiopistossa vuosina 1966–1972 (Kandelin 2020).

Opettajan uralle ohjautumiseen vaikutti, että tuolloin Oulussa vaikuttanut moskovalainen viulupedagogi Tatjana Pogoževa pani merkille Pertin pedagogiset taidot ja valitsi hänet assistenttikseen. Assistenttivuosiin Pertti jatkoi viulunsoiton opintoja Pogoževan johdolla. Pogoževa (1972) kirjoittaa Pertti Sutisesta: ”[H]än suoritti minulle viulunsoiton opetukseen liittyvän pedagogiikan kurssin, esitteli minulle säännöllisesti oppilaansa, suhtautui erittäin vakavasti pedagogin työhön ja täytti kaikki minun antamani neuvot ja ohjeet. Sen vuoksi jättäessäni Oulun siirsin rauhallisin mielin hänelle kaikki omat oppilaani.” Pertti Sutisen ja Tatjana Pogoževan välille kehittyi pysyvä ystävyys, ja Moskovaan palattuaan Pogoževa seurasi Pertin työskentelyä ja entisten oppilaidensa kehittymistä. Hän kirjoitti Pertille: ”Olen jo aikoja sitten ajatellut kirjoittamista, mutta Igor [Bezrodnyi²] on ollut matkoilla ja suomeahan en hallitse. -- Olette erittäin lahjakas ja Teistä voi tulla hyvä opettaja. Minä puolestani autan Teitä kaikin tavoin, niin kuin lupasinkin. -- Miten Päi-vyt [Rajamäki], Maarit [Rajamäki], Juhani [Palola] ja Erkki [Palola] ovat

² Viulisti Igor Bezrodnyi (1931, Tbilis–1997, Helsinki) oli Tatjana Pogoževan poika. Kansainvälisen solistiuransa ohella Bezrodnyi hoiti Moskovan konservatorion viulunsoiton professuuria yli 40 vuoden ajan. Moskovan kamariorkesterin kapellimestarina hän toimi vuosina 1976–1981. Bezrodnyi viihtyi hyvin Suomessa ja opetti Sibelius-Akatemiassa vuosina 1990–1997.

Kuva 2. Lehdistötilaisuus ennen Oulun kaupunginorkesterin konserttia 22.4.1969, jossa Pertti Sutinen soitti solistina Kabalevskin viulukonserton. Kuvassa Pertti Sutinen (vasemmalla), hänen opettajansa Tatjana Pogoževa sekä kapellimestari Onni Kelo. Kuvalähde: Irma Sutisen kotiarkisto.

edistyneet? Kirjoittakaa, kuka millaisiakin nuotteja tarvitsisi. Minä puolestani lupaan niitä aina tuon tuostakin lähettää --." (Pogoževa, n.d.).

Viulunsoiton päätoimisen opetustyön Pertti Sutinen aloitti lehtorina Hyvinkään musiikkiopistossa (1972–1975) ja Turun konservatoriossa³ (1975–1980). Vuonna 1980 hän tuli valituksi viulunsoiton yliopettajaksi Lahden konservatorioon⁴, jossa hän teki keskeisimmän elämäntyönsä. Kun opettajankoulutus vuoden 1999 koulutusuudistuksessa siirtyi Lahden Ammattikorkeakouluun (LAMK), Pertti Sutinen siirtyi musiikin laitoksen viulunsoiton yliopettajaksi (1999–2008). Hän kuitenkin jatkoi päätoimensa ohella arvostettuna opettajana Lahden konservatoriossa sekä myös eläkevuosinaan aivan viimeisiin elinviikkoihinsa asti. Pertti Sutisen oppilaaksi hakeutui jatkuvasti oppilaita lähialueen musiikkioppilaitoksista. Sutinen toimi siten muun muassa Hyvinkään musiikkiopiston tuntiohjaajana vuosina 2007–2019 (Kokko 2020). Vuosina 1989–2001

³ Latva-Mantilan (2020) mukaan oppilaitoksen nimi oli vuoteen 1977 asti Turun musiikkiopisto, sen jälkeen Turun konservatorio.

⁴ Lahden musiikkiopisto muuttui ammattiin valmistavaksi oppilaitokseksi vuonna 1972, ja oppilaitoksen nimeksi tuli 1977 Päijät-Hämeen konservatorio. Nimi muutettiin vuonna 2003 Lahden konservatorioksi (Häyrynen 2008, 1).

Sutinen toimi lisäksi viulunsoiton tuntiohjaajana Sibelius-Akatemiassa (Mustonen 2020).

1900-luvun viimeiset vuosikymmenet olivat musiikin kesäleiritoiminnan kultaista aikaa. Viulisti, viulunsoiton lehtori Ulla-Maija Hallantien (2020) mukaan Pertti Sutinen oli jokavuotinen opettaja Limingan ja Raudaskylän musiikkileireillä, ja moni leiriläinen sai tuolloin kipinän jatkaa ammattiopintoja hänen ohjauksessaan Lahdessa. Pertti Sutinen piti myös mestarikursseja sekä Suomessa että ulkomailla ja luennoi pedagogiikasta mm. Suomen Jousisoitinopettajat ry:n (SJO) koulutuspäivillä. Sutinen on julkaissut viulunsoiton opetusmateriaaleja (Sutinen 1975; 1982; 1986; 1991). Hän on myös toimittanut, kirjoittanut esipuheen sekä suomentanut yhdessä oppilaansa Päivyt Rajamäen (nykyisin Meller) kanssa Tatjana Pogoževan alkeisopetusoppaan *Opi soittamaan viulua* (Pogoževa 1992).

Useita kymmeniä Pertti Sutisen entisiä oppilaita toimii eri oppilaitoksissa ja orkestereissa kotimaassa ja ulkomailla. Hänen oppilaitaan ovat olleet muun muassa viulusolisti ja Wienin musiikkikorkeakoulun viulumusiikin professori Elina Vähälä, Radion sinfoniaorkesterin konserttimestari Tajja Angervo, Sinfonia Lahden konserttimestari Maaria Leino sekä Australian kamariorkesterin konserttimestari Satu Vänskä. Toukokuussa 2019 Suomen Kulttuurirahaston hallitus myönsi Pertti Sutiselle Elias Lönnrot -mitalin tunnustuksena mittavasta elämäntyöstä soitonopettajana ja suomalaisen viulutaiteen edistäjänä. Perusteluna mainittiin, että Sutisen työ on ollut osaltaan nostamassa koko Suomea musiikkimaailman eturiviin ja hänen työpanoksensa on ollut erityisen arvokas Päijät-Hämeen maakunnalle.

Pogoževan koulusta suomalaiseen musiikkiopistoon

Ennen kuin siirryn tarkastelemaan Pertti Sutisen pedagogiikan periaatteita, opetusmenetelmiä ja -materiaaleja, haluan kuvailla toimintaympäristöä, jossa hän uransa alkuvaiheessa näkemystään toteutti. Pertti Sutisen opetus pohjautuu paljolti niin kutsutun venäläisen viulukoulun periaatteisiin (Jankelevich ja Lankovsky 2016, Garam 1985, 149–192). Venäläisen viulukoulun vaikutus vahvistui Suomessa 1960-, 1970- ja 1980-luvulla, jolloin Neuvostoliiton ja Suomen kulttuurisuhteet olivat kiinteät. Toimintaan kuuluivat itänaapurin taiteilija- ja opettajavierailut maamme eri musiikkioppilaitoksissa. Suomeen oli 1960-luvulla luotu laaja musiikkioppilaitos-

verkosto, jossa tarvittiin opettajia. Viulunsoiton opetus, erityisesti alkeisopetus, oli tasoltaan kirjavaa. Apua tilanteeseen haettiin Neuvostoliitosta, jossa 1800-luvun lopulta Leopold Auerin metodista periytyvä venäläinen viulukoulu yhdistettynä valtion keskusjohtoiseen koulutusjärjestelmään tuotti jatkuvasti huippuammattilaisia (Ritaluoto 1996, 26).

Moskovalainen viulupedagogi Tatjana Pogoževa (1912–1980) vieraili opettajana Oulun musiikkiopistossa vuosina 1967–1969. Hän opetti viulunsoittoa ja luennoi viulunsoiton pedagogiikasta seuraavien kuuden vuoden ajan Limingan, Riistaveden, Lahden ja Jyväskylän kesäleireillä. Pogoževan opetusta seurasivat Pertti Sutisen lisäksi muun muassa Timo Vartiainen, Tapio Myöhänen, Erkki Palola sekä Juhani Palola. Garam (1985, 172) kertoo, että Pogoževaa pidettiin Suomessa erittäin vaativana ja temperamenttisena, mutta asiansa hallitsevana pedagogina. Pogoževan viulunsoiton opettajille antama koulutus vaikutti merkittävästi viulunsoiton kehitykseen maassamme, ja hänen pedagogiikkaansa vei eteenpäin erityisesti Pertti Sutinen.

Kuten edellä mainitsin, 1970-luvulta lähtien musiikkiopistojen käytäntöjä ja opetuksen tavoitteita pyrittiin yhdenmukaistamaan, ja tässä tarkoituksessa Suomen musiikkioppilaitosten liitto (SML) toimitti jäsenoppilaitoksiin kurssitutkinto- ja arviointiohjeita sekä ohjelmistosuosituksia (Ritaluoto 1996, 51–55; Ritaluoto 2021). Vuonna 1980 toteutetuissa viulunsoiton kurssitutkintovaatimuksissa Tatjana Pogoževan ja hänen oppilaansa Pertti Sutisen vaikutus näkyy selvästi. Neuvostoliitossa julkaistut venäläiset viulukoulut, etydikokoelmat ja pedagogiset sävellykset sisältyvät ohjelmistuosituksiin joka tasolla. Asteikko- ja etydisoitto on ohjeistuksessa keskeisellä sijalla, ja Sutisen (1975) *Viuluasteikot venäläisen koulun mukaan* suositellaan opetusmateriaaliksi (Ritaluoto 1996, 91). Suomen musiikkioppilaitosten liiton ohjeistukset vaikuttivat erittäin vahvasti jäsenoppilaitosten toimintaan. Kurssitutkintojärjestelmää ja ohjelmisto- sekä arviointisuosituksia noudatettiin tarkasti, joten esimerkiksi Sutisen julkaisemia asteikkomateriaaleja samoin kuin venäläisen viulukoulun materiaaleja käytettiin maamme musiikkioppilaitoksissa laajalti ainakin vuosituhannen vaihteeseen asti (Hallantie 2021).⁵

Sutinen omaksui Pogoževan pedagogiikan metodologisena viitekehyksenä, mutta ymmärsi Suomen musiikkioppilaitosjärjestelmän ja Neuvostoliiton koulutuspolitiikan taustalla vaikuttaneiden ideologioiden yhteensopimattomuuden. Huippumuusikoiden koulumiseen tähtäävää,

⁵ Toiminnanjohtaja Timo Klemettisen (2021) mukaan Sutisen asteikkokokoelmat ovat edelleen Suomen musiikkioppilaitosten liiton kysytyimpiä julkaisuja.

III VIULUNSOITON PERUSKURSSI 1/3

Ohjelmisto tulee valita siten, että jousenkäyttötavoista détaché, legato, portato ja martelé pääsevät tasaisesti kehittymään. On myös otettava huomioon dynaamiset ääniharjoitukset, sormiharjoitukset, helpoimmat kaksoisääniharjoitukset sekä jousen vaihto kieleltä toiselle aluksi kynnärvarren liikkeellä ja myöhemmin ranteella.

III A HARJOITUSAINEISTOA JA OHJELMISTOA

1. Asteikot

asteikkoliitteen mukaisesti (kohta III C, s. 12)

2. Harjoituksia ja etydejä

Viulukouluja, asteikkoja ja sormiharjoituksia

Bloch	Tonleiterschule I	Budapest
Dancla	Ecole du Mécanisme	Peters
Doflein	Das Geigenschulwerk	Schott
Fortunatov	Nuori violisti (viulukoulu) I-II	Moskova +)
Grigorian	Viulunsoiton alkeiskoulu	Moskova
Grigorian	Asteikot ja kolmisoinnut	Moskova
Hauchard	Viulukoulu I-II (E. Pohjola)	Westerlund
Hauchard	Exercises de Mécanisme	Leduc
Isselman	Schule des Geigenspiels	Tonger
Joachim-Moser	Violinschule	Simrock
Kummer	Studies op. 60	Hug
Köchler-Pagel	Violinschule	Hug
Rodionov	Viulunsoiton alkeisoppitunnit (viulukoulu)	Moskova
Sandor-Járdányi-Szervansky	Violinschule I-III	Ed. Musica, Budapest
Seybold	Neue Violinschule op. 182	Elite Edition
Siukonen	Viulukoulu I	Fazer
Sutinen	Viuluasteikot I venäläisen koulun mukaan	SML
Szilvay	Viuluuapinen	Fazer
Usma	Iloinen viuluniekka 1-3	Fazer

Etydejä

Dyke	Progressive Studies I-II	Williams
Fortunatov	Valitut etydit I	Moskova
Kinsey	Elementary Progressive Studies I (24 etydiä I asemassa)	A.B.R. ++)
Kinsey	Twelve Preliminary Studies	A.B.R.
Kummer	Studies op. 60	Hug
Köchler	100 Etüden op. 6 I	Hug
Loder	Studies	A.B.R.
Seybold	Die leichtesten Etüden I-II	Schott
Wohlfahrt	60 Etüden op. 45 I, 1-15	Peters
Woof	50 Elementary Studies	A.B.R.

+) Neuvostoliittolaista nuottimateriaalia voi tilata mm. Suomalaisen Kirjakaupan venäläisen osaston kautta tai Kansankulttuurin kirja-kaupasta

++) A.B.R. = The Associated Board of the Royal Schools of Music

Kuva 3. Ote Suomen musiikkioppilaitosten liiton jäsenoppilaitoksiinsa toimittamasta kurssitutkintovaatimuksista ja ohjelmistosuosituksista (SML 1980).

jokavuotisin ankarin tutkinnoin oppilasjoukkoa karsivaa koulujärjestelmää ei voi toteuttaa Suomen oloissa: viiden miljoonan asukkaan valtiossa huippulahjakkaita ei löydy riittävästi. Sitä paitsi jo vuonna 1968 säädetty musiikkioppilaitoslaki määräsi, että musiikkiopistoissa opetusta annetaan paitsi ammattiin tähtäävänä peruskoulutuksena, myös laajan harrastajajoukon tarpeita ajatellen (Häyrynen 2008, 90–91; Ritaluoto 1996, 61–62).⁶

Pogoževan metodi kuitenkin perustui ajatukseen, että kullekin opintovuodelle on tiukat, kaikille oppilaille yhteiset oppimistavoitteet, joiden saavuttamista progressiivinen ohjelmisto tukee. Pertti Sutinen ratkaisi ristiriidan pragmaattisesti. Hän opetti luokallaan kaikkia oppilaita yhtä perusteellisesti, mutta etenemisivauhti oli yksilöllinen. Pertti tunnisti erityislahjakkaat varhain, ja näki paljon vaivaa riittävän ohjauksen antamiseksi varsinkin ensimmäisten opintovuosien aikana. Professori, viulisti Elina Vähälä (2018) kertoo: ”[S]iirryin Pertti Sutisen luokalle seuraavaksi kahdeksaksi vuodeksi. Noina vuosina tehtiin se suurin työ Pertin johdonmukaisessa ohjauksessa. Pertti ja me oppilaat saimme silloiselta rehtorilta Aarre Hemmingiltä valtavaa tukea, sillä luokallamme oli poikkeuksellisen kova taso, ja Aki teki kaikkensa, että koulutuksesta saatiin mahdollisimman tehokasta. Ollessani noin 16-vuotias muistan saaneeni kolme oppituntia viikossa; yksi pelkkää tekniikkaa, toinen tunti jolloin työstettiin teoksia, ja kolmas tunti pianistin kanssa.” Vähälä (2017) toteaa: ”Niin sen pitäisi olla. Ja vain niin kasvaa uusia huikeita viulisteja.”

Pertti Sutisen pedagogiikan kulmakivet

Pertin pedagogiikan kulmakivet olivat lapsen ajattelun ja kehityksen tuntemus, soittotekniikan systemaattinen harjoittaminen sekä aukottomasti eteneväksi suunniteltu ohjelmisto. Kansakoulun opettajan ammattiin valmistuneella Pertti Sutisella oli hyvä ymmärrys lapsen ajattelun ja motorii-kan kehityksestä sekä lasten tavanomaisesta toiminnan tasosta ja keskitymiskyvystä kussakin ikävaiheessa. Hän suositti, että ideaalitulanteessa pikkuoppilaiden soittotunnit pitäisi järjestää kolmena päivänä viikossa,

⁶ Pulkkinen (2018, 6) mukaan lahtelaisten vaikutus musiikkioppilaitosten kehittämisessä ja maakunnallisissa konservatorioissa annettavan ammatillisen koulutuksen järjestämisessä oli merkittävä. Keskeinen toimija oli Lahden musiikkiopiston silloinen rehtori, professori Aarre Hemming, joka valittiin myös konservatorioliiton ensimmäiseksi puheenjohtajaksi vuonna 1985.

mutta vain 20 minuuttia kerrallaan – pidempään ei lapsi jaksanut keskittyä. Pertti seurasi aidosti kiinnostuneena oppilaidensa kokonaisvaltaista kehitystä ja antoi kotitehtäviksi mielikuvitusta ruokkivia piirustustehtäviä. Lyhyidenkin soittohetkien jälkeen voimisteltiin ja rentoutettiin lihaksia. Eräälle pikkuoppilaalle Pertti koetti selittää, miten soittaessa pitää olla rento, ja antoi kotitehtäväksi aiheesta piirtämisen. Seuraavalla viikolla Pertti esitteli ylpeänä lapsen oivaltavaa piirustusta, joka esitti saalistavaa, hyppyyn valmistautuvaa leijonaa: soittajahan ei voi olla samalla tavoin rento kuin nukkuvana, vaan hänen pitää pikaisen lihasten rentoutuksen jälkeen pystyä hetkessä reagoimaan ja toimimaan aktiivisesti.

Pertti korosti hyvän alkuopetuksen merkitystä. Lapsena omaksutuista huonoista soittoasunnoista tai vääristä tottumuksista ja lihasjännityksistä on hankalaa, joskus jopa mahdotonta päästä eroon. Pertti otti mieluummin oppilaiden alle kouluikäisiä vasta-alkajia, joita sitten ohjasi ammattiin asti. Lahden konservatoriossa tämä opetuksellinen jatkumo oli mahdollista toteuttaa, ja siksi Pertti halusi jatkaa konservatorion opettajana myös siirryttyään Lahden Ammattikorkeakouluun, jossa kaikki oppilaat olivat ammattiin valmistautuvia aikuisia. Pertti totesi: ”Pidän kovasti opettamisesta, varsinkin nuorten pikkuviulistien, jotka ovat vielä muokattavissa, ja nautin heidän onnistuneista esiintymisistään” (Willock 2012).

Monet nykypäivän viulopedagogiikan itsestäänselvytykset olivat aikanaan Pertti Sutisen alkuopetukseen tuomia uutuuksia. Ergonomisen soittoasennon lähtökohta on oikeankokoinen soitin. 1960-luvun lopulla kunnollisia 1/8-, 1/4- tai 1/2-viuluja ja -jousia ei juuri ollut saatavilla, ja Pertti näki paljon vaivaa löytääkseen kullekin pikkuoppilaalle hänen mittasuhteidensa mukaiset välineet. Jokaiselle oppilaalle hankittiin myös viulun kannatteluun helpottava, soittajan kaulan korkeuden mukaan säädettävä olkatuki.

Pogozevan oppilaaksi päästyään Pertti oli muuttanut soittotekniikkansa venäläisen koulukunnan mukaiseksi. Venäläinen viulukoulu tunnetaan erityisesti jousitekniikan piirteistä (Jankelevich ja Lankovsky 2016; Åström-Tiula 2013, 18–19).⁷ Opetuksessaan Pertti korosti ranne- ja käsi- liikkeiden ensisijaisuutta jousen hallinnassa: rennosti ja pyöreästi asetel-

⁷ Viulunsoiton koulukunnat ovat muotoutuneet opettaja–oppilasketjujen kautta. Lajos Garam (1985, 150, 167–169) kuvaa sukupuun avulla havainnollisesti venäläisen (neuvostoliittolaisen) koulukunnan laajenemista. Hän osoittaa esimerkiksi, miten Pietarin konservatorion viulunsoiton professorin Leopold Auerin (1845–1930) periaatteet omaksunut Abram Jampolski (1890–1956) opetti Tatjana Pogoževaa, joka taas siirsi osaamisensa Pertti Sutiselle.

Kuva 4. Kouluikäinen Pertti soittaa kuvassa ilman viulun kannattelemista helpottavaa olkatukea aikuisen soittimella, joka ilmeisesti on hänelle liian suuri ja hankala käsitellä. Huomioni kiinnittyi myös Pertin jousikäden suoriin sormiin ja erityisesti suoraan pikkusormeen. Pertti teki Pogoževan oppilaaksi päästyään suuren työn ja muutti oikean käden soittoasentonsa ja jousitekniikkansa. Oman kokemuksensa perusteella Pertti ymmärsi, miten tärkeitä on omaksua alusta pitäen oikeat asennot ja tottumukset. Kuvalähde: Irma Sutisen kotiarkisto.

lut sormet vain ohjailevat jousen kulkua ja painetta kielellä. Pertin tunneilla jousiotetta harjoiteltiin ensin lapselle tutulla välineellä eli kynällä. Vasta kun sormet olivat löytäneet paikkansa kynän varrella, alettiin etsiä tuntumaa viulun jousen kanssa. Vasemman käden otetta ja sormien hienomotoriikkaa harjoiteltiin erikseen: yleensä kaikki kappaleet ensin näppäiltiin ja vasta sitten soitettiin jousella. Molempien käsien motorikan yhtäaikainen hallitseminen ja varsin erilaisten liikesuoritusten yhdistäminen onkin lapselle vaativaa. Pertti suositti, että psykomotorisen taidon automatisoitumisen kannalta tärkeimmät liikeradat ja tekniset valmiudet kuten vasemman käden asemanvaihdot pitäisi oppia ennen

murrosikä. Hänellä oli käsitys, että poikien hienomotoriikka usein kehittyy hitaammin kuin tyttöjen ja siksi he tarvitsevat enemmän aikaa perustaitojen omaksumiseen. Toisaalta hän totesi, että sukupuolten väliset erot tasaantuvat opintojen kuluessa, ja yksilölliset erot ovat joka tapauksessa niitä merkittävämmät.

Kuuntelemisen ja intonaation kehittäminen aloitettiin Pertin ohjauksessa heti ensimmäisellä oppitunnilla. Duuriasteikkoon perustuvia pieniä sävelmiä laulettiin näyttäen samalla sormiotteita. Jokaisen soitettavan kappaleen harjoittelu aloitettiin nuottiin tutustuen: taputettiin rytmiä, laulettiin nuottinimin – joskus pulssia viitaten – ja opeteltiin nuottikirjoitukseen sisältyvät merkinnät ja musiikkitermit. Pertti opetti oppilaat myös havainnoimaan musiikin muotoa: säkeiden toistoa tai niiden erilaisuutta, sävelmän lepohetkiä ja ilmaisullisen huippukohdan sijoittumista kokonaisuuteen. Vaikka Pertti Sutisen opetuksessa soittotekniikan systemaattinen kehittäminen oli keskeistä, hän ei suinkaan laiminlyönyt musiikillista ilmaisua ja luovuutta. Luovuutta tosin toteutettiin rajatus- ti, valmiiksi sävelletyn musiikin puitteissa ja nuotintettuun materiaaliin nojautuen. Pertti hyödynsi taitavasti lapsen itsensä osoittaman ilmaisutarpeen esimerkiksi vibraton opettamisessa. Hänen mukaansa vibratoa ei pitäisi harjoitella päälle liimattuna, teknisenä suorituksena, vaan vasta sitten, kun lapsi riittävän musiikillisen kypsyyden saavutettuaan pyrkii rikkaampaan sointiin vibratoa jäljittelemällä.

Monet Pertin pedagogiset periaatteet ovat sovellettavissa lasten opettamiseen yleisesti. Pienten lasten kotitehtävät olivat lyhyitä, ja kappaleista piti harjoitella seuraavalle oppitunnille vain osa. Yleensä kaikki tehtävät opeteltiin ulkoa: nuotista soittaessaan lapsi ei kykene seuraamaan käsien toimintaa tai kuuntelemaan intonaatiota. Sitä paitsi ulkoa soittaminen kehittää musiikillista muistia. Jokaisella soittotunnilla oli selkeä rakenne. Useimmiten aluksi soitettiin asteikkoja, etydejä tai pieniä tekniikkaharjoituksia ja vasta sen jälkeen kappaleita. Soittoläksyn Pertti aina kuunteli alusta loppuun keskeyttämättä, oppilaan esitystä arvostaen. Yleensä korjattavaakin oli, ja sitten alkoi suorituksen hiominen. Joskus Pertti pyysi oppilasta arvioimaan, mitä asiaa pitäisi parantaa. Usein kuitenkin lapsi itse oli jo tyytyväinen suoritukseensa, joten hänet piti hienotunteisesti motivoida soittamaan yhä uudelleen kertomalla, miksi se oli tarpeen.

Toisinaan oppilaan soittotekniikkaan oli pesiytynyt useita virheellisiä tottumuksia, joista pitäisi päästä eroon. Pertillä oli tilanteeseen hyvä neuvo. Lapsi tai nuori voi keskittyä korjaamaan toiminnassaan vain yhtä asiaa kerrallaan. Jos häntä pyydetään seuraamaan jousikäden peukalon toimintaa, hän ei pysty samanaikaisesti kuuntelemaan puhtautta tai

huolehtimaan vasemman käden ranteen asennosta. Virheiden korjaaminen vaatiikin sekä opettajalta että oppilaalta aikaa ja kärsivällisyyttä. Varttuneemmille oppilaille Pertti selitti asiallisesti, millaisiin ongelmiin virheellisten tottumusten vahvistaminen johtaisi. Pienempiä lapsia hän kannusti harjoitteluun musikaalisesta lähtökohdasta kysymällä, eikö viulun ääni olekin kauniimpi näin toimien.

Pertin opetusmateriaali noudatti keskeisiltä osin Tatjana Pogoževan kurssilaisilleen jakamaa venäläisen viulukoulun progressiivista ohjelmistosuunnitelmaa (Åström-Tiula 2013, 119–121). Asteikkosoitto oli erityisen tärkeää, samoin klassiset etydikokoelmat (Fortunatov, Wohlfart, Kreuzer, Rode, Dont sekä Schradick). Ensimmäisten opintovuosien käyttöön soveltuviin kokoelmiin *Pikku Viulisti I–III* (Fortunatov 2009) sekä *Hrestomatiâ* (Garlicki & al 2004) Pertti tutustutti pedagogiikkaoppilaansakin, ja niitä käytetään opetuksessa laajalti edelleen.⁸ Pidemmälle ehtineet oppilaat saivat soittaakseen niin kutsuttuja oppilaskonserttoja: pedagogiseen käyttöön sävellettyjä tai muutoin helpohkoja teoksia, joiden avulla tutustuttiin konserttomuotoon kadensseineen (esimerkiksi Bériot'n, Rodén, Seitzin, Spohrin ja Viottin konsertot). Konserttojen keskeinen sija ohjelmistossa ehkä heijastaa lausumatonta tavoitetta kouluttaa nimenomaan taitavia solisteja. Lasten ja nuorten oppilasorkestereiden toimintaan Pertti suhtautui hiukan varauksella. Yhteissoitto-ohjelmistoa on mahdotonta suunnitella siten, että jokainen soittaja voisi toimia optimaalisella osaamistasollaan: liian vaativat orkesteritehtävät voivat tehdä tyhjäksi soittotunneilla ergonomian hyväksi tehdyn suuren työn. Piano-säestäjä sen sijaan vieraili Pertin luokassa mahdollisimman usein.

Työn ohessa Pertti kehitti opetustaitoaan jatkuvasti ja voimiaan säästämättä. Seppo Kimasen ehdotuksesta perustetun Kuhmon viulukoulun harjoitusperiodeihin Pertti osallistui viiden vuoden ajan seuraten kiinteästi omien oppilaidensa työskentelyä Pavel Vernikovin, Zinaida Gilels'n ja Ilja Grubertin kanssa. Elina Vähälän (2009) mukaan Kuhmon viulukoulu oli vuosina 1987–1992 toteutettu erityislahjakkaiden nuorten viulistien koulutusohjelma, jonka oppilaat sitoutuivat osallistumaan viiden vuoden ajan venäläisten taiteilijaopettajien pitämille mestarikursseille viitenä vuotuisena periodina. Kuhmon viulukoulun opiskelijoista muo-

⁸ *Hrestomatiâ*-kokoelmat sekä Fortunatovin *Pikku Viulistin* venäjänkielinen laitos (1978) olivat vuoteen 1984 saakka ostettavissa Helsingin Annankadulla sijainneesta Kansankulttuurin kirjakaupasta, joka oli erikoistunut itänaapurissa julkaistuihin nuotteihin ja oppimateriaaleihin. Neuvostoliitossa ja Itä-Euroopan maissa painetut nuotit olivat tuolloin huomattavan edullisia.

dostettiin Virtuosi di Kuhmo -kamariorkesterin viulusektiot, ja Kuhmon kamarimusiikkifestivaaleille osallistuminen oli myös osa soittajien koulutusta. Oma soitonopettaja oli kaikilla kursseilla käytettävissä ja seurasi työskentelyä (Vähälä 2009). Pertti Sutiselle Kuhmon taiteilijaopettajien menetelmiin tutustuminen oli inspiroivaa ja avasi uusia näkökulmia opetustyöhön ja erityislahjakkuuksien ohjaamiseen. Hän kuvasi asennoitumistaan: ”Luovuus on minulle pedagogin työssä sitä, että ei ole kahta samanlaista oppilasta, vaan kaikki ovat erilaisia. Näin ollen myös heidän ohjaamisensa on myös aina haastavaa ja uusia toimivia ratkaisuja hakevaa ja oppilaan ja opettajan vuorovaikutus on löydettävä ihanteelliseksi. -- Kun on avoin kaikelle, eikä sorru rutiiniin, on innostuneempi ja jaksaa minun tapauksessa opettaa esimerkiksi Mozartin viulukonserton vaikka kahdennensadannen kerran.” (Willock 2012).

Pertti Sutinen opettajien kouluttajana

Kuten edeltä ilmenee, Pertti Sutisen opettajan työn menestyksekkäys perustui vankkaan ammattitaitoon ja pedagogiseen näkemykseen, jota hän toimintaympäristössään sai melko vapaasti toteuttaa. Pertin uran alkupuolella, 1970- ja 1980-luvuilla, musiikkiopistoihin ei tahtonut löytyä riittävästi päteviä soitonopettajia. Niinpä musiikkioppilaitoksissa toimi lukuisia Neuvostoliitosta tai muista Itä-Euroopan maista kutsuttuja soitonopettajia. Käsittääkseni he olivat taitavia ja sydämellisiäkin, mutta kielitaidon puute ja temperamenttien erilaisuus aiheuttivat joskus opettajan ja oppilaan väliseen vuorovaikutukseen ongelmia. Pertti Sutisen työ oli tässä tilanteessa erittäin merkityksellistä: hän omaksui syvällisesti venäläisen viulukoulun metodologian, selitti periaatteet ja harjoitteet oppilaille ymmärrettävästi suomen kielellä ja koulutti samalla sukupolven suomalaisia viulupedagogeja työnsä jatkajiksi musiikkioppilaitoksiimme.

Viulisti, viulunsoiton lehtori Ulla-Majja Hallantie (2020) kertoo olleensa Pertti Sutisen viuluoppilaana ja pedagogiikkaoppilaana Turun konservatoriossa vuosina 1977–1980. Hänen kokemuksessaan painottuu soittoharjoittelun ohjaus: vaikka Hallantie oli ehtinyt jo ammattiopintoihin asti, vasta Pertti Sutinen opetti kädestä pitäen, miten harjoitellaan järkevästi ja systemaattisesti. Soittotunneilla harjoiteltiin Pertin kanssa yhdessä: jopa kaupunginorkesterin koesoittoon valmistauduttiin Pertin perusteellisessa ohjauksessa.⁹ Myöhemmin Ulla-Majja Hallantie oli Pertti Sutisen pitkäaikainen kollega sekä Lahden konservatoriossa (1995–2000) että Lahden

Ammattikorkeakoulun musiikin laitoksella (2000–2008). Lahden konservatoriossa Hallantie opetti muutamia oppilaita yhdessä Pertin kanssa ja perehtyi näin pidemmälle ehtineiden oppilaiden harjoitusmenetelmiin ja ohjelmistoon, esimerkiksi vähemmän tunnettuihin oppilaskonserttoihin. Hallantien pedagogiset periaatteet ovat paljolti Pertti Sutilta omaksuttuja. Siksi Lahden Ammattikorkeakoulussa nelivuotinen pedagogiikan opetus ja opetusharjoittelun ohjaus jaettiin luontevasti siten, että Hallantie vastasi alkeispedagogiikan opetuksesta ja Pertti Sutinen pidemmälle edistyneiden pedagogiikasta (Hallantie 2020).

Vuodet Pertin pedagogiikkaoppilana ovat vaikuttaneet monella tavoin minun opettajuuteeni. Musiikinteorian ja säveltapailun opettajan työssäni soveltan jatkuvasti monia Pertiltä omaksumiani periaatteita. Viulupedagogiikan ja viulunsoiton opetusmateriaalin tuntemus ovat auttaneet minua sovittamaan teoriaopetukseni sisällöt ja tavoitteet vastaamaan lasten ja nuorten yksilöllistä kehitystasoa ajattelussa, toiminnassa ja soittotaidossa. Pertti antoi omalla toiminnallaan esimerkin aidosta vuorovaikutuksesta: hän syttyi opetustilanteissa ja nautti silmin nähden leikkihetkistä lasten kanssa. Työtoverina Pertti Sutinen oli joustava, avulias ja valmis kokeilemaan uusia käytäntöjä. Arviointitilanteissa hän ei korostanut itseään tai osaamistaan, vaan pyrki luomaan vapautuneen, kannustavan ilmapiirin. Luonteeltaan Pertti oli rauhallinen ja kärsivällinen, enkä muista hänen missään työtilanteessa menettäneen malttiaan. Turhautumisensa Pertti osoitti pienieleisesti kääntymällä toviksi kulmat kurtussa katselemaan ikkunasta avautuvaa maisemaa.

On harmillista, että Pertti Sutinen ei ole julkaisuihinsa sisältyneiden lyhyiden esipuheiden lisäksi kirjoittanut viulupedagogiikasta. Hänen toimittamansa *Opi soittamaan viulua* (Pogoževa 1992) on venäläiseen alkeisopetukseen rajoittuva metodiopas ja materiaalikokoelma, mutta Pertin vahvasti opetuksen käytäntöön painottunut osaaminen ulottui ammatillasolle asti. Viulunsoiton pedagogiikkaa Pertti opetti havainnollisesti soittaen ja samalla selittäen. Hänellä oli taito sanallistaa soittotekniset liikesuoritteet tarkasti vaihe vaiheelta, ja hänen käsityksensä kussakin tilanteessa optimaalisesta, ergonomisesta psykomotorisesta suorituksesta perustui tietoon lihaksiston ja hermoston rakenteesta ja toiminnasta.

⁹ Harjoitteluohjeiden merkityksestä kertoo myös viulistina opintonsa aloittanut laulaja Diandra Flores (2018): ”12-vuotiaana opettajakseni tuli konservatorion opettaja Pertti Sutinen, joka jatkoi opettajanani myös konservatorion ammatillisessa koulutuksessa. Pertti on todella motivoiva opettaja, joka ei hermostu, painottaa järkevää harjoittelua ja iskostaa oppilaan päähän asteikkojen ja etydiä tärkeyden. Hän korjaa silloin kun on korjattavaa ja kehuu kun on kehumisen aihetta.”

Kuva 5: Kartano-trio kesällä 2012 valmistautumassa konserttiin solistinaan sopraano Elina Risku (takana oikealla). Kokoonpanossa soittivat Pertti Sutinen (viulu), Eero Pulkkinen (sello; kuvassa takana vasemmalla) sekä Maarit Liimatainen (piano). Kuvälähde: Elina Riskun kotiarkisto.

Viulupedagogiikan luentomuistiinpanoja selatessani silmiini osui esimerkiksi varsin perusteellinen selvitys, millaisin harjoittein ja missä järjestyksessä asemanvaihdot on hyvä opettaa ja mitä seikkaa oppilaan liikeraidoissa ja asemanvaihdon suorituksessa on tarkkailtava; samoin vibraton sekä erilaisten jousitekniikoiden kuten detachén, martelén, spiccaton ja sautillén harjoitteet ja oppilaan toiminnan seuraaminen oppimisprosessin kuluessa on kuvattu yksityiskohtaisesti. Pertin laaja tietotaito olisi tärkeätä saada dokumentoitua. Avainhenkilöitä tässä tehtävässä olisivat viulunsoiton opettajat ja muusikot, jotka ovat opiskelleet Pertin johdolla.

Pertti rentoutui perheensä parissa ja erityisen mielellään luonnon keskellä kesämökillä. Terveet elämäntavat olivat hänelle tärkeitä, ja hän harrasti säännöllisesti sulkapalloa. Viulistina Pertti esiintyi satunnaisesti esimerkiksi kollegojen kanssa Lahti-triossa ja Kartano-triossa musisoiden. Opettamisesta hän ei ollut valmis luopumaan ikäännyttyäänkään, vaan totesi: ”Juuri nyt tuntuu hyvältä, että voin vielä työskennellä ja että

minua tarvitaan, vaikka olen jo eläkeiässä” (Willock 2012). Viulunsoiton opettaminen oli Pertille intohimo, ja vuorovaikutus nuorten soittajien kanssa inspiroi häntä elämän loppuun asti. Pertin nopeasti edennyt sairaus oli meille kollegoille surullinen yllätys. Pertin luona viimeisenä elinviikkona vierailut opettajaveri kertoi tavanneensa ystävän väsyneenä, mutta edelleen viulu kädessään, sormituksia laatimassa.

Lähteet

Haastattelut

Hallantie, Ulla-Maija. 2020. Haastattelu Lahdessa 24.6.2020. Haastattelumateriaali tutkijan hallussa.

Hallantie, Ulla-Maija. 2021. Haastattelu Lahdessa 22.1.2021. Haastattelumateriaali tutkijan hallussa.

Ritaluoto, Aimo. 2021. Haastattelu 25.1.2021. Haastattelumateriaali tutkijan hallussa.

Sutinen, Irma. 2020. Haastattelu Hollolassa 15.6.2020. Haastattelumateriaali tutkijan hallussa.

Sähköpostitiedonannot

Kandelin, Seija. 2020. Sähköpostiviesti Inkeri Jaakkolalle 17.6.2020. Viesti vastaanottajan hallussa.

Klemettinen, Timo. 2021. Sähköpostiviesti Inkeri Jaakkolalle 25.1.2021. Viesti vastaanottajan hallussa.

Kokko, Eira. 2020. Sähköpostiviesti Inkeri Jaakkolalle 18.6.2020. Viesti vastaanottajan hallussa.

Latva-Mantila, Sirkka. 2020. Sähköpostiviesti Inkeri Jaakkolalle 18.6.2020. Viesti vastaanottajan hallussa.

Mustonen, Johanna. 2020. Sähköpostiviesti Inkeri Jaakkolalle 15.6.2020. Viesti vastaanottajan hallussa.

Pulkkinen, Eero. 2020. Sähköpostiviesti Inkeri Jaakkolalle 10.6.2020. Viesti vastaanottajan hallussa.

Internetjulkaisut

Suomen Kulttuurirahasto. 2019. ”Päijät-Hämeen rahastolta puoli miljoonaa euroa maakunnan tieteele ja taiteelle – Palkintomitali viulupedagogi Pertti Sutiselle.” Tark. 12.6.2020. <https://skr.fi/ajankohtaista/paijat-hameen-rahastolta-puoli-miljoonaa-euroa-maakunnan-tieteele-ja-taiteelle>

Willock (o.s. Sutinen), Merja. 2012. ”Viulisti ja pedagogi Pertti Sutinen.” Tark. 8.6.2020. <http://etherandair.com/viulutaiteilija-pertti-sutinen-haastattelu>.

- Vähälä, Elina. 2009. ”Minun Kuhmoni.” Tark. 8.6.2020. <https://kuhmofestival.fi/elina-vahala-minun-kuhmoni>
- . 2017. ”Taiteilijahaastattelu”. *Satakunnan Kansa*, 4.8.2017. Tark. 8.6.2020. <https://www.satakunnankansa.fi/a/200296021>
- Åström-Tiula, Annemarie. 2015. ”Viulun alkeisopetuksen menetelmät.” Taideyliopiston Sibelius-Akatemia, Taiteellisen tohtorintutkinnon kirjallinen työ. Tark. 14.6.2020. <https://core.ac.uk/download/pdf/158132684.pdf>

Painamattomat lähteet

- Pogoževa, Tatjana. 1972. Todistus liitteeksi Pertti Sutisen apurahahakemukseen, päivätty 29.7.1972. Irma Sutisen kotiarkisto.
- . (n.d.). Pertti Sutiselle osoitettu kirje ilmeisesti 1970-luvun alkupuolelta. Irma Sutisen kotiarkisto.
- Viulunsoiton kurssitutkintovaatimukset. 1980. Helsinki: Suomen musiikkioppilaitosten liitto.

Painetut lähteet

- Flores, Diandra. 2018. ”Kovaa työtä ja musiikin riemua!” Juhlajulkaisussa *Lahden konservatorio: 100 vuotta soivaa menoa*, 32–33. Lahden konservatorio.
- Fortunatov, Konstantin Aleksandrovits (toim.). 2009. *Pervyye uroki skripača: I–II gody obučeniâ = Violinist's first lessons: the 1st and 2nd years studying*. Sankt-Peterburg: Izadatel'stvo ”Kompozitor” cop.
- Garam, Lajos. 1985. *Viulun mestareita*. Rajamäki: Hellasedition.
- Garlicki, M. & al (toim.) 2004. *Hrestomatiâ dlâ skripki = Music reader for violin, Music School 1–2*. Muzyka.
- Häyrynen, Antti. 2008. *Taidetta tulovastuulla: Lahden konservatorion tie Viipurista Lahteen*. Lahden Musiikkiopisto Oy – Lahden konservatorio.
- Jaakkola, Inkeri. 2020. ”Intohimona opettaminen: Pertti Sutinen suomalaisen viulunsoiton kehittäjänä”. Teoksessa *Merkillinen maakunta: laulun ja soiton Päijät-Häme*, toim. Anderson, Heidi ja Terhi Pietiläinen, 23–34. Heinola: Päijät-Hämeen tutkimusseura.
- Jankelevitch, Yuri ja Masha Lankovsky (kääntäjä, toim.). 2016. *The Russian Violin School: the Legacy of Yuri Jankelevitch*. New York: Oxford University Press.
- Pogoževa, Tatjana. 1992. *Opi soittamaan viulua*. Suom. Päivyt Rajamäki ja Pertti Sutinen. Helsinki: Yliopistopaino.
- Pulkkinen, Eero. 2018. ”100 vuotta soivaa menoa”. Juhlajulkaisussa *Lahden konservatorio: 100 vuotta soivaa menoa*, 6. Lahti: Lahden konservatorio.
- Ritaluoto, Aimo. 1996. *Soikoon Musiikki Laadukkaasti: Suomen musiikkioppilaitosten liitto 40 vuotta*. Helsinki: Suomen Musiikkioppilaitosten liitto.
- Sutinen, Pertti. 1975. *Viuluasteikot venäläisen koulun mukaan*. Helsinki: Suomen Musiikkioppilaitosten liitto.
- . 1982. *Viuluasteikot venäläisen koulun mukaan Nro 1, alkeisasteikot, kaksoisääniharjoituksia*. Helsinki: Suomen Musiikkioppilaitosten liitto.
- . 1986. *Viuluasteikot venäläisen koulun mukaan Nro 1, alkeisasteikot*. Helsinki: Suomen Musiikkioppilaitosten liitto.

— 1991. *Viuluasteikot venäläisen koulun mukaan Nro 2–3, kolmioktaaviset ja kaksoisääniasteikot, 4-oktaaviset asteikot., alkeisasteikot.* Helsinki: Suomen Musiikkioppilaitosten liitto.

— 1992. Esipuhe teoksessa Tatjana Pogoževa. *Opi soittamaan viulua.* Helsinki: Yliopistopaino.

Vähälä, Elina. 2018. ”Se oli huikkea aikaa!” Juhlajulkaisussa *Lahden konservatorio: 100 vuotta soivaa menoa*, 24–25. Lahti: Lahden konservatorio.